

УДК 101.1(091)

Немчинов І. Г.*професор кафедри філософії**Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова,**доктор філософських наук, професор*

«ІДЕЯ ЄВРОПИ» В «СЛОВ'ЯНОФІЛЬСЬКІЙ» ІСТОРІОСОФСЬКІЙ ТРАДИЦІЇ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.

Із середини ХІV ст. – часу Флорентійської унії та падіння Константинополя – ставлення московських, а потім російських, ідеологів до Європи залишається практично незмінним – якщо не зовсім ворожим, то принаймні тією чи іншою мірою негативним.

У першій половині ХІХ ст. в російській історичній свідомості (передусім «слов'янофільській») поширився певний образ Європи, який упродовж ХІХ ст. набув вигляду «ідеї Європи», до якої апелювали «слов'янофіли» та продовжують апелювати їхні сучасні ідеологічні нащадки. Метою нашої статті є спроба піддати аналізу генезу та сутність цієї ідеї в контексті становлення російського історіософського мислення.

У 1820-х рр. те заздрісно-захоплене ставлення до Заходу, що намітилося після 1812–1813 рр., потроху згасало. Відкриття росіянами буденної Європи в сукупності з повсякденністю миколаївської Росії призвело до поширення певного історико-культурного песимізму. Поступ, відомий у Росії під іменем європейської культури, вже не міг слугувати абсолютно надійним орієнтиром. Одночасно з П. Чаадаєвим (хоча й із інших причин) «любомудри» відривають «Європу» від власне європейського культурно-політичного контексту, вона стає категорією, що протистоїть категорії «Росія». Таким чином формується ключова російська історіософська опозиція «Росія – Європа», обидві складові якої є не стільки відображенням реальних Росії та Європи, скільки ідеологічними конструктами.

Вихідні позиції для конструювання та протиставлення «Росії» та «Європи» можуть бути різними. П. Чаадаєв зазначає: «...стоячи між двома головними частинами світу, Сходом та Заходом, спираючись одним ліктем у Китай, іншим – у Німеччину, ми повинні були б поєднувати в собі обидва великих начала духовної природи: уявлення та розум, сполучати в нашій цивілізації історію всієї земної кулі» [8,

с. 47]. Проте він змушений констатувати, що «ми ніколи не йшли разом з іншими народами, ми не належимо до жодного з відомих сімейств людського роду, ні до Заходу, ні до Сходу, і не маємо традицій ні того, ні іншого. Ми стоїмо наче поза часом, всесвітнє виховання людського роду на нас не поширилося» [8, с. 41]. Оскільки Росія не змогла здійснити цю об'єднавчу місію, її історична роль полягає в демонстрації решті світу уроку, що таке випадати з всесвітнього історичного процесу.

Очевидно, що для П. Чаадаєва Європа – це передусім «ідея Європи», що тісно пов'язана з ідеєю цивілізації, визначення якої він надав у Росії одним із перших. На його думку, цивілізація є «межею життя», фундаментальним облаштуванням життя, поза яким неможлива реалізація особою будь-яких її життєвих прагнень. Проте в Росії навіть найкращі люди «зовсім позбавлені того, що створює необхідні межі життя, природно вміщає у себе повсякденні події, а без цього так само неможливе здорове моральне існування, як без свіжого повітря неможливий здоровий стан фізичний» [8, с. 41]. П. Чаадаєв підкреслює, що «не йдеться ні про етичні принципи, ні про філософські положення, а просто про упорядковане життя, про ці звички, про ці навички свідомості, що надають затишок розуму й душі, невимушеність, розмірений рух» [8, с. 41].

О. Пушкін обґрунтовує відмінності між Росією та Європою. У 1834 р. він писав: «Довго Росія залишалася чужою Європі. Приймавши світло християнства від Візантії, вона не брала участі ні в політичних переворотках, ні в розумовій діяльності римсько-католицького світу» [5, с. 407]. О. Пушкін щиро вважав непридатними спроби бездумного копіювання європейських зразків, про що й писав, зокрема, у рецензії на другий том «Истории русского народа» М. Полевого:

«Зрозумійте також й те, що Росія ніколи не мала спільного з рештою Європи; що історія її потребує іншої думки, іншої формули» [5, с. 324].

І для О. Пушкіна, і для П. Чаадаєва Європа – це «ідея Європи», головною характеристикою якої є її принципова відмінність від «ідеї Росії». Власне, у межах такої парадигми формується ставлення до Європи «слов'яно-фільськими» колами упродовж усього ХІХ ст.

У 1844 р. вийшла збірка есе «*Русские ночи*» В. Одоєвського, колишнього члена «*Общества любителей*», зібрання якого відбувалися в 1823–1825 рр. у нього на квартирі. Ця книжка якнайкраще ілюструє думку, висловлену одного разу П. Чаадаєвим: «Ми – публіка, а там (у Європі – І. Н.) актори, тож нам належить право оцінювати п'єсу» [8, с. 239].

Колишній «любомудр» В. Одоєвський вважає, що має повне право оцінювати, якщо не судити, Європу. Утім йдеться про уявну Європу, ту, яка існує передусім у голові самого судді. Чи не тому роздуми письменника виглядають примхливою сумішню цікавих знахідок, які випередили шукання європейських інтелектуалів ХХ ст., та ідеологічних кліше, що нагадують найгірші пропагандистські штампи радянських часів.

Саме у В. Одоєвського ми вперше зустрічаємо морфологічне розуміння історії, підхоплене та ретельно розроблене пізніше М. Данилевським у праці «*Россия и Европа*» (1869 р.). Оскільки народи, на думку В. Одоєвського, є живими організмами, то вони проходять стадії розвитку, квітнення та смерті. Історія людства відтак складається з різних взаємодій народів (цивілізацій). Один народ заміщується іншим, що є цілком природним процесом. Європа, що переживає період старіння, незабаром має померти, а на заміну їй повинна прийти «молода» Росія.

Близька загибель Європи не надихає, а лякає письменника. Але що ж свідчить про її загибель? На думку В. Одоєвського, поховане Європу скептицизм. Здатність усе піддавати сумніву неприємна В. Одоєвському, тому що вона призводить до індивідуалізму. Передаючи свої власні переживання сумніву, він пише: «Відмітний характер цієї миті – це не самий скептицизм, а бажання вийти зі скептицизму, у щось вірити, чогось сподіватися, чогось шукати – бажання, яке нічим не задовольняється

й тому таке, що є болючим до нестями» [3, с. 146]. Він звинувачує Європу в тому, що вихід із сумніву вона намагається шукати лише в корисливості, яка начебто має «замінити хиткі підвалини так званої совісті» [3, с. 63]. Звернімо увагу, що одним із негативних персонажів «*Русских ночей*» є Єремія Бентам, якому «нічого не варто було перескочити від приватної користі до користі громадської, не помітивши, що в його системі між ними безодня; добрі люди ХІХ століття перескочили з ним разом й за його ж системи довели, що суспільна користь ніщо інше, як їхня власна вигода; безглуздість зробилася очевидною» [3, с. 60]. Але це, м'яко кажучи, спрощений погляд на пошуки щастя представниками утилітаризму.

В. Одоєвський намагається довести, що скептицизм призвів до панування ідей, що заперечують совість. Отже, загрузнувши в скептицизмі, Європа випрацювала свій потенціал. Час попелом накриє її так само, як давні культури минулого. В. Одоєвський не радіє із цього приводу, його радше пригнічує усвідомлення того, що така могутня культура перебуває в занепаді. «Невже справді така доля очікує цей гордий осередок десяти століть просвіти? Невже розлетяться, як дим, дивовижні твори давньої науки та давнього мистецтва?» – запитує він [3, с. 147]. Пізніше Ф. Достоевський у романі «Підліток» (1875 р.) назве руїни Європи «кладовищем», на якому лежать «дорогі покійники».

На думку В. Одоєвського, є тільки одна сила, яка здатна відвернути загибель Заходу, вивести його з того стану, у якому він перебуває. Сила ця – Росія. Запорукою цього є її самобутня історія, те, що вона не пов'язана з історією Заходу. Звідси, як колись із Палестини, не більше й не менше, проллється, як вважає письменник, світло, яке просвітить душі європейців. В. Одоєвський прямо опонує П. Чаадаєву: «Ми поставлені на кордоні двох світів: минулого та майбутнього; ми нові та свіжі; ми непричетні злочинам старої Європи; перед нами розігрується її страшна, таємнича драма, розгадка якої, імовірно, приховується в глибинах російського духу» [3, с. 148].

В. Одоєвський визнає досягнення Заходу в тих галузях, які він був здатний розвивати, але не вбачає в них універсального значення.

На його думку, багато паростків інших поглядів та тенденцій було придушено, хоча вони могли бути не менш плідними. Провина за це лежить на відсутності свого Петра на Заході, який привернув би погляди європейців до Сходу. «Відчуває Захід наближення слов'янського духу, – писав Одоєвський, – лякається його, як наші пращури лякалися Заходу» [3, с. 181]. Письменник пропонує європейцям бачити в росіянах не варварів, а представників давньої культури, більш органічної, ніж європейська, більш миролюбної та природної.

Месія-Росія повинна й неодмінно врятує Європу. Адже європейському світові штучної та бездуховної цивілізації протистойть світ натуральний, духовний.

Багато що в творах В. Одоєвського нагадує тези «слов'янофілів». Проте письменник зберігає власну автономність. У листі до О. Хом'якова від 20 серпня 1845 р. він пише: «Дивна моя доля, для вас я західний прогресист, для Петербурга – запеклий старовір-містик; це мене радує, бо служить ознакою того, що я саме на тому вузькому шляху, який веде до істини» [1, с. 344]. На відміну від «слов'янофілів», В. Одоєвський вважав Росію більш «правильною» надбудовою Європи, а не зовсім іншим культурним утворенням.

Взимку 1838–1839 рр. на одному із зібрань у І. Киреевського в Москві О. Хом'яков прочитав свою статтю «О старом и новом». З полеміки, що розгорнулася з приводу тексту О. Хом'якова, і веде початок «слов'янофільство», яке цікавить нас тільки з огляду на формування «ідеї Європи».

Протиставлення Росії та Європи в перших «слов'янофілів» відбувається за кількома параметрами: виникнення держави, характер її розвитку, аспекти її існування та перспективи.

У Європі держави були засновані внаслідок завоювання одних народів іншими, а Російська держава, як зазначає О. Хом'яков, виникла «віддобровільного поєднання Греції та півночі» [7, с. 129]. Ю. Самарін підкреслює, що «общинна настанова як у 862 р., так й у 1612 р. утворила із себе державу» [6, с. 51].

За принципами та характером розвитку Росія та Європа також відмінні. У «слов'янофільстві» протилежність культури та цивілізації набуває нового звучання. Для П. Чаадаєва цивілізація має універсаль-

ний характер. Він тому й вимагає для Росії європейської цивілізації, оскільки завдяки їй найбільшого розвитку самовизначення особи досягло саме в Європі. Причому П. Чаадаєв говорить саме про умови існування особистості, не намагаючись зазіхати на російську самобутність, яка для нього має також і позитивне значення. Натомість «слов'янофіли» не вважають цивілізацію універсальним поняттям. Так, Ю. Самарін писав, що цивілізація є приналежністю окремої нації й, на відміну від культури, може бути запозиченою, проте має цінність тільки те, що перетворилося на плоть та кров народного організму [6, с. 268]. Тільки ті запозичення, що були «переплавлені» в гущавині народного життя, перетворюються на культуру, що належить тільки певному народу й не передається іншому. Звернімо увагу на натуралістичний погляд на народ, що властивий «слов'янофілам», котрі шукають опертя своїм філософським побудовам у природних настановах народного життя.

Європа для «слов'янофілів» – це передусім раціональність. І. Киреевський писав: «Оцінюючи всі окремі здобутки раціональності, я думаю, що в кінцевому розвитку вона своєю хворобливою незадовільністю явно виявляється настановою однобокою, облудною, спокусливою та зрадницькою» [2, с. 120]. Для І. Киреевського істина існувала до людини, отже, завдання людини – розкрити її. Відтак єдність із Богом, яку надає віра, приналежність до колективу, проміжної ланки між окремою людиною та Богом, – речі, природні для нього. Віра не може співіснувати із сумнівом. Скептицизм та відсутність живої віри в європейців гнітять І. Киреевського. Як і В. Одоєвський, він намагається підказати Європі шлях до порятунку. А шлях один – християнство, причому «правильне» християнство. Адже саме католицтво роз'їдене скептицизмом. «Підкоривши віру логічним висновкам розуму, західна церква ще в IX ст. поклала всередині себе неминуче зерня реформації, яка поставила ту ж церкву перед судом того ж логічного розуму, нею самою поставленого над загальною свідомістю церкви вселенської» – писав І. Киреевський [2, с. 212]. Справжнє християнство залишилося тільки в Росії. Місце раціоналізму, на думку мислителя, повинне посісти христия-

янське просвітництво, православ'я як певний спосіб життя.

Якщо Захід здатен лише на рефлексію, то Росія може синтезувати розмаїття культурних форм на рівні реального життя. Синтез цей і є всезагальним життям.

З точки зору «слов'янофілів», Європа ви-черпала свої можливості, свої споконвічні настанови. Росія ж до цього часу не заявила про себе. У середині XIX ст. прийшов час Росії замінити Європу. Логіка історії, яка була побудована «слов'янофілами», довільна, міфічна та поетична за своєю суттю. «Слов'янофільська» думка, що виросла з німецької філософії, згідно із зауваженням О. Пескова, перетворює абстрактно-логічні категорії німецької філософії на поетично забарвлені архетипи: «смерть-відродження», «космос-хаос» тощо [4, с. 85]. Індивідуалізована Європа – Хаос та Смерть, за якою йде Відродження та Космос – соборна Свята Русь. Тому «слов'янофіли» не просто жадають, а закликають загибель Європи, адже без цього не буде воскресіння Росії.

Суперечки 30–40-х років не тільки визначили шляхи розвитку російської філософії історії XIX – початку XXI ст., але й визначили головну категорію російського філософсько-історичного мислення – «ідею Європи», у якій відбулася заміна предметної реальності її проектом, змістовно порожнім та містифікованим. У другій половині XIX ст. цей процес був продовжений М. Данилевським та К. Леонтьєвим. Вульгаризація поглядів останніх і складає кістяк поглядів «чорної сотні», які під кількома псевдонімами існували в Російській імперії, а з 1943 р. – і в Радянському Союзі. Сучасна Росія, здається, готова остаточно зняти псевдоніми. Російські «патріоти» продовжують ліпити негативний образ Європи, очікуючи на першу-ліпшу можливість взяти реванш за всі поразки своїх попередників. Щоразу риторика стає все брутальнішою, а коло ідей – збіднілим. Проте їхні послуги продовжують користуватися попитом, оскільки російська влада завжди зацікавлена в мобілізації населення образом спільного зовнішнього ворога. І Європа у вигляді «ідеї Європи», запропонованої В. Одоєвським та «слов'янофілами», редукована до націоналістичного рівня їх-

німи послідовниками, підходить для цього якнайкраще.

Література

1. Егоров Б.Ф. Переписка кн. В. Ф. Одоевского с А.С. Хомяковым / Б.Ф. Егоров, М.И. Медовой // Ученые записки Тартуского университета. – 1970. – Вып. 251. – С. 335–349.
2. Киреевский И.В. Избранные статьи / И.В. Киреевский – М.: Современник, 1984. – 383 с.
3. Одоевский В.Ф. Русские ночи / В.Ф. Одоевский – М.: Наука, 1975. – 319 с.
4. Песков А.М. Германский комплекс славянофилов / А.М. Песков // Россия и Германия: опыт философского диалога. – М.: Медиум, 1993. – С. 53–94.
5. Пушкин А.С. Собрание сочинений: в 10 т. / А.С. Пушкин. – М.: ГИХЛ, 1962–. – Т. 6: Критика и публицистика. – 1962. – 584 с.
6. Самарин Ю.Ф. О мнениях современника, исторических и литературных / Ю.Ф. Самарин // Самарин Ю.Ф. Сочинения: в 10-ти т. / Ю.Ф. Самарин. – М.: Тип. А.И. Мамонтова и Ко, 1877–. – Т. 1. Статьи разнородного содержания и по польскому вопросу. – 1877. – 422 с.
7. Хомяков А.С. О старом и новом / А.С. Хомяков. – М.: Современник, 1988. – 462 с.
8. Чаадаев П.Я. Статьи и письма / П.Я. Чаадаев. – М.: Современник, 1989. – 623 с.

Анотація

Немчинов І. Г. «Ідея Європи» в «слов'янофільській» історіософській традиції першої половини XIX ст. – Стаття.

Автор вважає, що в першій половині XIX ст. «слов'янофільськими» колами запропонований певний конструкт, який набув статусу «ідеї Європи». У статті аналізується її генеза та сутність у контексті становлення російського історіософського мислення. Автор робить висновок, що «ідея Європи» є головною категорією російського філософсько-історичного мислення, у якій відбулася заміна реальності її штучною конструкцією.

Ключові слова: «слов'янофільство», ідея, історіософія, категорія, культура, цивілізація, християнство.

Аннотация

Немчинов И. Г. «Идея Европы» в «славянофильской» историческо-философской традиции первой половины XIX в. – Статья.

Автор считает, что в первой половине XIX в. «славянофильскими» кругами предложен определенный конструкт, который получил статус «идеи Европы». В статье анализируется ее генезис и сущность в контексте становления российского историческо-философского мышления. Автор делает вывод, что «идея Европы» является главной категорией российского философско-исторического мышления, в которой произошла замена реальности ее искусственной конструкцией.

Ключевые слова: «славянофильство», идея, историософия, категория, культура, цивилизация, христианство.

Summary

Nemchynov I. H. “Idea of Europe” in the “Slavophile” historical and philosophical traditions of the first half of XIX century. – Article.

The author believes that in the first half of XIX century the circles of “Slavophiles” proposed the construct, which has received the status of the “idea of Europe”. The article examines the nature of its genesis in the context of the formation of Russian historiosophical thinking. The author concludes that the “idea of Europe” is the main category of the Russian philosophical and historical thinking, in which the substitution of reality by artificial construct took place.

Key words: “Slavophiles”, idea, historiosophy, category, culture, civilization, Christianity.